

ŽODIS POMIRTINEI HENRIKO RADAUSKO KNYGAI

Einsam steigt er dahin, in die Berge des Ur-Leids.

Und nicht einmal sein Schritt klingt aus dem tonlosen Los.

Rainer Maria Rilke

Sėdantis rašyti šį palydimąjį žodį pomirtinei Henriko Radausko poezijos knygai, ima keistai nejaukus jausmas – lyg kėsinčiausi atskleisti ką nors be galo intymaus, tebeplisnuojančio privačia ir tik vienam žmogui priklausančia gyvybe, arba liesčiau neužgijusią žaizdą; išduočiau paslaptį, kurią, be manęs, taip gerai žinojo ir taip išmintingai mokėjo saugoti iš Italijos atvežtas stiklinis pingvinas Lambrusco.

Taigi viskas tebėra gyva; niekas dar nespėjo nublukti: nei kaštanų orgijos Washingtono Botanikos sode, nei forsitijos geltonumas Dumbarton Oaks parke. Ir, vaikščiodamas rudenėjančia alėja, aš vis dar instinktyviai tebesitikiu vingyje sutikti jo linktelėjusią ir kažkokio nematomo svorio prislėgtą figūrą, perdėtai intensyviu trumparegio žvilgsniu stebinčią krintančius lapus, nors šventė parke nesugražinamai baigėsi: Nevermore!

Kad ir kaip keistai tatau skambėtų, bet turbūt sunkiausia rašyti apie žmogų, su kuriuo gyventa toje pačioje kasdienybėje, nuolat dalintasi įspūdžiais bei rūpesčiais, ginčytasi ir artimai draugauta, kitaip sakant, bandyti kartu su juo išgyventą kasdienybę paversti istorija. Ir čia nuolat tyko beveik neišvengiamas pavojus išduoti ne tik draugą, bet ir „objektyvią“ tiesą. Nes istorijoje kone absoliučiai galioja gamtinei realybei prieštaraujantis dėsnis: juo arčiau stovi, juo blogiau matai. Todėl aš ir savotiškai gailiuosi nepajėgęs atsispirti Vytauto Sauliaus prašymui šias įvedamąsias pastabas parašyti. Bet skaitytojas, tikiuosi, atleis mano emocinius išsišokimus, sistemos stoką, dar nepasibaigusio gedulo perspektyvą bei nekrologinį charakterį – dalykus, kuriems išvengti, Baudelaire'o žodžiais tariant, *Sisyphé, il faudrait ton courage!*

Pradžiai – trumpa ekskursija į praeitį. Pirmas mano kontaktas su Radausku įvyko grynai literatūrinėje plotmėje. Tatau atsitiko 1935 metais, kai Juozo Keliuočio Naujoji Romuva ką tik išėjusio Fontano proga paskelbė pluoštą eilėraščių, tarp jų ir „Stoties viršininką“, kurio pirmoji strofa neišdildomai įsirėžė atmintyje:

Į tuščią peroną,
Kur žiburio saulė atvėso,
Kepurė raudona
Išeina sutikti ekspreso.

Bet asmeniškai susitikome tik 1944 metų žiemą Berlyne, aikštelėje priešais Tiergarten stotį, kur mudu dabar nebeatsimenu kas supažindino. Visa tai nenuėjo toliau neiškaus pavardžių pasisakymo ir išliko atmintyje greičiausiai dėl to, kad tuo pačiu metu priėjęs elegantiškas vokiečių saugumo valdininkas visiems patikrino dokumentus. Dar kartą Berlyne teko pasimatyti kažkieno sušauktame literatų susirinkime nekūrentose Potsdamo gatvės kiemo patalpose. Po programos važiuojame kartu namo – iki Hallesches Tor stoties (Belle-Alliance-Platz), kur mus užklupo kasnaktinį anglų lėktuvų antskrydį skelbiančios sirenos.

Arčiau susipažinome tik 1946 metais Tübingene, kurio kaimynystėje (Reutlingene) jis tuo metu gyveno. Nuo to laiko, kaip sakoma, mūsų keliai vis dažniau ir dažniau ėmė kryžiuotis. Paskutiniu jo gyvenimo dvidešimtmečiu, artimai draugaudami ir ilgus metus dirbdami po tuo pačiu stogu, susitikdavome kartais net kelis kartus per dieną – faktas, kuris mane savotiškai diskvalifikuoja ir kiekvienu atveju sumažina „objektyvaus“ požiūrio galimybę. Draugystėn visuomet įsismelkia tam tikra nediskretumo arba „žinojimo“ dozė, varžanti abu partnerius, savyje slepianti išnaudojimo bei divulgavimo pavojus. Todėl ir aš, vėl kartoju, rašydamas šiuos žodžius, negaliu atsikratyti aukščiau minėtų pavojų sąmonės ir jaučiuosi – lyg artėčiau prie pasakos durų, kurių niekam nevalia atidaryti.

Tad ką aš dabar galėčiau šios knygos skaitytojui pasakyti apie Henriką Radauską – žmogų, gyvenusį, kaip ir visi kiti, prozaiškai grubioje kasdienybėje, – nenusidėdamas nei Platonui, nei tiesai? Iš anksto perspėdamas skaitytoją nieko neimti raidiškai, aš čia bandysiu duoti atsargų, pastelinį jo portretą, vengdamas bet kokių „reveliacijų“, lygiai kaip ir bekraujų dorybių išskaičiavimo, būdingo nekrologams. Nes gyvame žmoguje dorybės ir ydos taip neatskiriamai susilieję, jog viskas pareina, kaip pats Radauskas mėgdavo sakyti, nuo to, pro kurią akį pažiūrėsi.

Kiekvienam prašalaičiui, nejeinančiam į jo interesų ratą ir gyvenančiam už šventovės sienų, Radauskas turėjo atrodyti svetimas, nesuprantamas, o kartais net ir atšiaurus. Ir to jis ne tik kad neslėpė, bet dargi sąmoningai stengėsi pabrėžti ir neapsirinkamai tokį įspūdį sudaryti. Šitokia laikysena jam buvo paprasčiausia gynimosi priemonė nuo visų tų, kurie būtų galėję sutrikdyti jo privataus pasaulio rimtį bei ritmą. Bet tas jo tikras ar tariamas atšiaurumas iš tiesų tebuvo kaukė mimoziškam jautrumui paslėpti. Jautrumą jis laikė antiolimpietiška yda ir visomis priemonėmis stengėsi su ja kovoti ar bent neparodyti. Kitaip sakant, tai buvo tik fasadas. Geriausiai tatai galėjai pastebėti tada, kai reikėjo kam nors padėti. Metamorfozė įvykdavo per vieną akimirką, ir rūšiąją kaukę bematant pakeisdavo samarietiški susirūpinęs veidas. Šios savo „silpnybės“, aišku, už jokių pinigų jis nebūtų prisipažinęs. Su draugais jis galėjo būti be galo malonus, šiltas ir atlaidus, ypač kai nesijautė esąs stebimas iš anapus šventovės ribų. Tik ten, kur reikalas lietiė menus, jis nepripažino jokio atlaidumo. Čia jo samarietškumas dingdavo tokiu pačiu greitumu, kaip buvo atsiradęs. „Amūziškais“ individais jis ne tik kad nesidomėjo, bet dargi aiškiai jų nemėgo. Posakis „ir menuose nusimano“ Radausko lūpose buvo didžiausias komplimentas, lygiai kaip „nenusimano“ tame pačiame kontekste reišė kone absoliutų nuvertinimą. Žmones, apskritai imant, jis mėgo, nors ir ne visus, be to, šiek tiek egoistiškai, kaip vaikai, stengdamasis juos identifikuoti savojo pasaulio normų šviesoje, reikalaujamas laikytis tam tikrų žaidimo taisyklių, pripažinti tam tikrus tabu, tam tikrą ritualą etc., nes jam pilnutinai atsiskleisti reikėjo uždaro rato nuotaikos, dekoracijų ir apšvietimo. Savo artimųjų, savojo „klano“ ribose bei atmosferoje jis galėjo nusiimti visas kaukes, pasiduoti emocijai ir įsilinksminti iki ekstazės. Bet jo vienišumas, jo atsiskyriškumas tolydžio vis didėjo iš dalies dėl progresuojančio amžiaus, kuris neišvengiamai siaurina santykiavimo galimybių ratą, iš dalies dėl neįmanomybės ar nenoro meninę plotmę griežtai skirti nuo gyvenimiškosios. Nemažai prie to prisidėjo elito sąmonė ir elitui būdingas selektyvus konservatyvumas – komplikuota tabu bei taisyklių sistema, taikoma matematinės formulės griežtumu. Radauskas buvo toks žmogus, kurį visiškai teisėtai galėjai pavadinti menų alkoholiku. Menai jam buvo absoliutus pasaulio centras, vienintelė asmeninė obsesija ir kone vienintelis dėmesio vertas konversacijos objektas. Poezija, baroko muzika ir impresionistų tapyba buvo temos, kurios jam niekad nenusibosdavo. Apie šiuos menus jis kalbėdavo su ne mažesne aistra bei užsidegimu, kaip kiti apie pinigus, investicijas, nuosavybes, VLIKą ir ALTą. Be aukščiau

minėtų dalykų, dar jis ypatingai mėgo diskutuoti gramatikos, žodyno ir literatūros teorijos klausimais. Vidudienio pertraukos metu išėję pasivaikščioti į parką, valgydami „sumuštinis“ mes ištisas valandas ginčydavomės dėl kokio nors metro arba žodžio vartosenos galimybių. Diskutuoti su juo buvo vienas malonumas, ir ypač tais klausimais, kur nuomonės, bent iš principo, daugiau ar mažiau sutapo.

Nesileidžiant toliau į atsiminimus, dabar tenka pereiti prie poezijos, kurios įvedamoji charakteristika yra pagrindinis šio rašinio uždavinys.

Literatūrinės periodizacijos požiūriu, nežiūrint palyginti gana vėlyvo „oficialaus“ pripažinimo, Radauskas priklauso vadinamosios nepriklausomybės laikotarpio kartos jaunesniajam sparnui, aktyviai nebedalyvavusiam Keturių vėjų revoliucijoje. Su nepriklausomybės karta jį sieja ne vien tik chronologija, bet taip pat ir kultūristorinis fonas: tos pačios įtakos, ta pati atmosfera. Bet, apskritai imant, savo kartoje Radauskas buvo ir pasiliko vienas, šalia arba aukščiau tipiškesnių jos tendencijų srauto. Taip atsitiko dėl keleto priežasčių. Pirmiausia dėl jo griežto atsiribojimo nuo estetinei kūrybai iš esmės svetimos, bet mūsų literatūros tradicijoje giliai įsišaknijusios utilitaristinės tendencijos aktyviai dalyvauti sprendžiant savo krašto tautines bei socialines problemas. Toliau – dėl jo urbanistinės kultūros bei nenoro pasiduoti tuo metu populiariai, bet savo esme atavistinei „veidu į kaimą“ idėjai. Kitaip tariant, jam buvo nepakeliui nei su pjūvininkais, nei su granitininkais, nei su trečiafrontininkais. 1935 metais, kai pasirodė pirmasis Radausko eilėraščių rinkinys *Fontanas*, mūsų poezija po trumpos, bet triukšmingos Keturių vėjų revoliucijos vėl buvo grįžusi į tradicinę emocinės kontempliacijos vagą ir užsiėmusi ilgai trukusiu nelaisvės periodu susikaupusio asmeninio bei nacionalinio sielvarto, atmiešto vis dažniau išskylančiais socialiniais motyvais, išliejimu. Konsteliacija Radauskui buvo aiškiai nepalanki, ir dėl to nenuostabu, kad *Fontanas* atsitrenkė į šaltą kritikos bei publikos abejingumo sieną. Recenzentai, pagyrė už gerą techniką, sklandų eiliavimą etc, rinkinio autorių pavadino „estetu“, „formalistu“, tuo lyg ir duodami suprasti, kad jo poezija tėra tuščias ir mums, „žaliojo kaimo“ vaikams, nereikalingas žaidimas. Skaitytojai, permaitinti čiobrelių ir papievių lyrika, visai nereagavo. Tokiam santykiui su kritika ir skaitytojais susidaryti iš dalies padėjo ir paties autoriaus aristokratiškai atokus pasyvumas bei literatūriniam jaunimui būdingos arogancijos stoka. Radauskas nė nebandė organizuoti leidinio ar sąjūdžio savo poezijos idėjoms propaguoti. Triukšmingame to meto literatūrinių „kovų“ fone, norint būti išgirstam, reikėjo kalbėti garsiai, o kartais net ir šaukte šaukti. Ir dėl to turėjo praeiti penkiolika lemtingų įvykių kupinų metų, t. y. iki *Strėlės danguje* pasirodymo, kol jo poezija galų gale susilaukė seniai užtarnauto pripažinimo.

Be abejo, visa tai, kas šiandien mums atrodo savaime aišku, iš 1935 metų perspektyvos buvo daug sunkiau įžiūrėti. Laiko ir mados poveikiui dažnai nepajėgia atsispirti nė patys įžvalgiausi kritikai. Kaip ten bebūtų, šios dienos akimis žiūrint. *Fontano* pasirodymas buvo viena reikšmingesniųjų datų nepriklausomybės periodo literatūros istorijoje, nors ir tik retroaktyviai, nes ši knyga toli gražu neturėjo tokio poveikio, kokio būtų buvę galima laukti pagal jos meninį svorį. Dabar ji mums atrodo svarbi vien jau kaip protestas prieš lyrinius ano laiko poezijos epigonų „ekscesus“ ir tam tikrą formos bei technikos nuosmukį.

Iki šiol kalbėję būtuojų laiku, grįžkime į esamąjį ir, turėdami šiojį foną bei perspektyvą, bandykime pažvelgti į pačią poeziją. Turint prieš save visą Radausko poetinį palikimą, pirmiausia krinta į akį jo poezijos tolydumas, nepertraukiamai vientisa linija. Jokių šuolių, jokių digresijų. Tai, kas buvo matoma ar menama *Fontane* (1935), tebėra ir vėlesniuose rinkiniuose (*Strėlėje danguje*, 1950; *Žiemos dainoje*, 1955; *Žaibuose ir vėjuose*, 1965), neišskiriant nė čia skelbiamųjų

paskutinių eilėraščių. Vienintelis ryškesnis pasikeitimas – tolydžio vis augantis palinkimas į klasicizmą. Tai liudija, be kitų dalykų, ir įmantraus asonansinio rimo laipsniškas išnykimas.

Radausko poezijoje, išaugusioje akmeizmo, ekspresionizmo, neosimbolizmo ir neoklasicizmo poveikyje, aiškiausiai pastebimos „skelbiančios“ tendencijos yra formos kultas, antilyrizmas, kuriuo jis tiesiogiai konfliktuoja su savo generacija, ir reliatyvus estetizmas. Nesusipratimams išvengti tenka pastebėti, kad jo formos kultas mažai ką arba nieko bendra neturi su formalizmu specifine šio žodžio prasme, t. y. su rusų ir Vakarų formalizmo mokyklomis, bandžiusiomis žodį laikyti nuo sąvokinio turinio atsieta, nepriklausoma būtim. Tiesa, Radauskas domėjosi Chlebnikovo, Kručionych, Eichenbaumo, Jakobsono, Šklovskio ir Tynianovo teorijomis (*otstranenije prijoma, zaumnyj jazyk* etc.), bet savo poezijoje toli gražu nebuvo toks radikalus. Faktiškai jo „formalizmas“ nieku nesiekė toliau Théophile'o Gautier (Teofilio Gotje) reikalavimo, kad mūza apsiautų ankštą teatrinę batuką (*cothurne étroit*), ir tenkinosi normos, simetrijos bei muzikalumo pabrėžimu. Radausko poezija skelbia ne formos persvarą, bet žodžio transformuojamąją galią sukurti naują realybę, paremtą struktūrinės turinio ir formos vienybės principu.

Kaip jau sakėme, savo antilyrizmu Radauskas konfliktuoja su bendralaikiais. Jo antilyrizmas pirmiausia pasireiškia romantinės *aš* ir pasaulio vienybės suardymu ir perėjimu į individualistiškai objektyvaus stebėtojo poziciją. Radauskas gyvena pasaulyje ne tiek su daiktais ir žmonėmis, kiek tarp daiktų ir žmonių, spalvų ir situacijų žaisme. Jo poezija nebėra tradicinis „širdies balsas“ ar autoanalitinis monologas, bet optinių, akustinių bei kinetinių išorinio pasaulio santykių estetiškos vizijos atskleidimas, spalvų, garsų ir judesių orgija. Jo poezijos „herojus“ yra nebe visai nepriklausomybės generacijai būdingas lyrinis *aš*, bet daiktų ir fenomenų pasaulis. Pirmuoju asmeniu parašytų eilėraščių skaičius palyginti mažas. Ilgus amžius poetų kankintos širdies funkcijas Radausko santykiyje su realybe atlieka akis ir ausis, regėjimo ir girdėjimo pojūčiai. Čia būtų galima kalbėti ir apie tam tikrą Pasternako poezijos poveikį.

Radausko realybės vizija bendriausia prasme yra ekspresionistinė. Jis nesitenkina įspūdžių fiksavimu, bet atrenka juos, transformuoja, pajungdamas savajai pasaulio sampratos sistemai, kai kur eidamas iki vadinamajam fantastiniam realizmui būdingo tikrovės ribų nepaisymo. Eilėraštyje „Senelės darbai“ daiktų ir žmonių pasaulyje viešpatauja transcendentinis mirties siaubas:

Senelė nori aplankyti gimtinio kaimo obelis.

„Greičiau važiuokit, juk naktis šviesi!“

Staiga į medį trenkia automobilis,

Ir senė juokias po sudužusiu taksi.

Žiemos dainos ir *Žaibų ir vėjų* laikotarpiu lygiagrečiai su klasicistine tendencija daiktų ir fenomenų pasaulį vis dažniau nustelbia erudiciniai meno, muzikos etc. pasaulio motyvai (anksčiau rodęsi tik stilistinių priemonių forma), eilėraščiams suteikdami estetinių bei kultūristorinių komentarų pobūdį.

Radausko estetizme svarbiausi momentai yra meninio pasaulio kėlimas aukščiau buitinės realybės ir jau mūsų minėtas atsiribojimas nuo suinteresuotos, kovojančios ar kuria kita prasme angažuotos poezijos. Jo eilėraščių kalba, griežtai gramatiška, bendrinė, be mažiausios tendencijos leisti į kokias eksperimentines avantiūras, sklandi ir taisyklinga, savo semantinėmis asociacijomis yra tarpkario epochos (1918–1939) kalba. Epochos prasme tą patį galėtume

pasakyti ir apie vaizdų sistemą.

Būties ir formos dialektikoje Radauskas, be abejo, buvo nepajudinamas formos gerbėjas. Žodžių „būtis“, „idėja“ jis apskritai nemėgo, kaip nemėgo ir pačios filosofijos. Savo kritikoje bei privačiuose pasikalbėjimuose kategoriškai neigdamas religinės, filosofinės, patriotinės, socialinės, politinės ir kitokios tematiškai sąlygotos poezijos galimybę, jis nebuvo visiškai nuoseklus. Iš tiesų tai buvo ne tiek įsitikinimas, kad minėtomis temomis nebūtų įmanoma nieko gero parašyti, kiek skydas prieš nuolatinę ideologijų grėsmę ir atsikirtimas visiems tiems, kurie jo poeziją laikė tuščiu žaidimu. Paties Radausko eilėraščiai nerodo jokios specialios tematinės diskriminacijos. Visi jie turi aiškiai ir dėsningai suformuluotą turinį, liudijantį tam tikrą pasaulėžiūrą etc. Ir frazė *Aš nestatau namų, aš nevedu tautos* yra nė kiek ne mažiau deklaratyvinė negu, sakysim, Brazdžionio *Šaukiu aš tautą*. Jos skiriasi tik kitokiu turiniu, kitokiu suinteresuotumu, kitokių idėjų propaganda. Radauskas skelbia savo olimpietišką nesuinteresuotumą, atsisako angažuotis, tuo tarpu Brazdžionis pakeltu balsu angažuojasi. Kitaip sakant, ir vienas, ir kitas „skelbia“, tik kitokias idėjas ir kitokiu būdu.

Ieškodami giminystės ryšių su kitais jo generacijos poetais, galėtumėm paminėti Vytautą Sirijos Girą ir ankstyvą (*Amžino žydo ir Krintančių žvaigždžių*) Brazdžionį. Pirmasis artimas savo poetiniu urbanizmu ir lengva ironija; antrasis – savo ekspresijos dinamika, vaizdiniu išradingumu bei poetinės technikos virtuozizmu. Brazdžionį Radauskas savo kartoje bene aukščiausiai ir vertino, ypač už jo retai kieno mūsų poezijoje prilygtą poezijos techniką.

Sugebėjimas lengvai ir sklandžiai eiliuoti Radausko akyse buvo didžiausia poeto dorybė. Šia proga galima prisiminti Radausko pamėgimą draugų tarpe žaisti citatomis bei įvairiomis kalbomis deklamuoti savo mėgstamų poetų eilėraščius, kurių jis mokėjo begales. Deklamuodavo ir Brazdžionį:

Mes neturime namų pas juodą girią,
Mes neturime baltų avių bandos.

Kalbėdamas apie nepriklausomybės periodo poeziją, nepalankiausias buvo Salomėjai Nėriai ir Kaziui Borutai.

Savo literatūrinuose sprendimuose Radauskas buvo nepaprastai reiklus ir griežtas. Vertindamas jis nepripažino jokių lengvinančių aplinkybių, kurios, deja, mūsų literatūros istorijoje suvaidino tokį žymų vaidmenį. Ką jis mėgo – mėgo beveik be jokių rezervų. Ko nemėgo – taip pat be jokių rezervų. Ir dažnai jam pakakdavo aguonos grūdo dėmės, kad visą kalną nurašytų. Prašalaitį, nepažįstantį jo konversacinio stiliaus manierizmą, t. y. nežinantį, kur baigiasi stilistinė hiperbolė ir prasideda dalykiškai rimtas teigimas, be abejo, turėjo šokiruoti turtinimas, kad Claudelis (Klodelis) esąs grafomanas arba kad Tolstojus nesugebąs suregzti padoraus sakinio. Be šių dviejų, konversacinių *bites noires* kategorijai priklausė Goethe (Giotė), Stendhalis (Stendalis), Balzacas (Balzakas), Gorkis, Hermannas Hesse (Hermanas Hesė), T. S. Eliotas (T. S. Eliotas), Thomas Mannas (Tomas Manas)... Mėgstamųjų sąrašė, minint tik pačius reikšmingiausius, pirmavo rusai: Pasternakas, Mandelštamas, Achmatova, Babelis, Nabokovas; vokiečiai: Heine (Heinė), George (Giorgė), Rilke (Rilkė), Hofmannsthalis (Hofmanštalis), Morgensternas (Morgensternas), Kastneris (Kastneris); lenkai: Tuwimas (Tuvimas), Lechonis (Lechonis), Pawlikowska (Pavilovska), Bruno Schulzas (Bruno Šulcas); prancūzai: Flaubert'as (Floberas), Verlaine'as (Verlenas), Maupassant'as (Mopasanas), Cocteau (Kokto).

Pabaigai lieka klausimas: kokia yra Radausko poezijos situacija šiandien, tam tikram laikui praėjus nuo jo mirties? Rašytojui mirus, jo kūryba patenka į savotišką laiko *purgatorium*: nustoja autoriaus globos ir išeina iš asmeniškai saistančių literatūrinių santykių sferos. Kritika ilgai dar lieka nekrologinė, patetiška. Ir tik po ilgesnio laiko pamažu ima ryškėti, kas yra antlaikiška, arba blukti visa tai, kas buvo laikoma antlaikiška. Kitaip sakant, pasibaigus konfrontacijai su skaitytoju bei kritiku, prasideda konfrontacija su laiku. Viena yra aišku, kad dabar nebėra pavojaus nei paankstinti, nei pavėluoti. Ir faktas, kad jo poezija savo laiku, vieną kartą paankstinusi, kitą kartą pavėlavusi, neturėjo žymesnės įtakos, greičiausiai bus išėjęs į naudą. Dėl to ji šiandien atrodo tokia pilna ir neišnaudota. Epigonai tik iščiulpia geriausias poezijos syvus, iššvaisto jos lobius, be jokios atodairos viską vulgarizuodami.

Tikroji Radausko poezijos reikšmė bei vertė atsiskleis tik tuomet, kai ji grįš ir vėl įsišaknys Lietuvos žemėje, kur šlama vienišos liepos nakty be krantų ir kur pernai miręs piemenukas, meškeriodamas paupy, jam tebemosuoja savo trapiąja ranka.

Baltimore, 1971

Radauskas. Apie kūrybą ir save, recenzijos ir straipsniai, Henrikas Radauskas atsiminimuose ir kritikoje, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 437–449.